

ВІДГУК

офіційного опонента – доктора юридичних наук, професора, завідувача кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, дійсного члена (академіка) Національної академії правових наук України, заслуженого діяча науки і техніки України, Шепітька Валерія Юрійовича на дисертацію Юсупової Катерини Олександрівни за темою: «Кримінальні процесуальні та криміналістичні основи участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх», поданої на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 Право, за спеціальністю 081 – Право

Ступінь актуальності обраної теми. Дисертаційне дослідження К. О. Юсупової «Кримінальні процесуальні та криміналістичні основи участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх» виконано з актуальної проблематики, що має надто важливе значення як для кримінального процесуального права та криміналістики, так й для практики правозастосування.

У сучасних умовах в Україні фактично відбувається «європеїзація» права, впровадження стандартів доказування та використання новітніх технологій. Розслідування кримінальних правопорушень і судовий розгляд справ щодо неповнолітніх має відбуватися з дотриманням засади верховенства права, з урахуванням європейського досвіду. Причому, європейські підходи простежуються у пропонуванні переліку (системи) стандартів доказування, які мають застосовуватися під час кримінального провадження. Тому, автор у дисертаційному дослідженні справедливо зазначає, що дотримання міжнародних стандартів і вдосконалення чинного законодавства є головною гарантією того, що право на захист неповнолітнього в державі буде забезпечено на належному рівні (с. 16).

У демократичній державі право неповнолітніх на захист у кримінальному провадженні має бути забезпечено на належному рівні. У цьому аспекті, існує нагальна необхідність комплексного дослідження кримінальних процесуальних та криміналістичних проблем участі захисника у кримінальному провадженні

щодо неповнолітніх. Дана проблематика не була достатньо досліджена у наукових джерелах. Зазначені обставини вказують на актуальність обраної теми рецензованого дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження ґрунтується на положеннях Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, затвердженої Указом Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021; Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2021 року», схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 року № 230-р; Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 року № 1027-р; проєкту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення», у порядку взаємодії Регіональних центрів з надання безоплатної правової допомоги та уповноважених органів з питань пробації (наказ Міністерства юстиції України від 31 жовтня 2022 року № 25/723). Робота узгоджена зі Стратегією розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2016–2020 роки (постанова загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 року), Тематикою наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2020–2024 роки (наказ МВС України від 11 червня 2020 року № 454) та виконана відповідно до Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2018–2020 роки (рішення Вченої ради НАВС від 26 грудня 2017 року, протокол № 28/1).

Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 29 жовтня 2019 року (протокол № 22), внесено до переліку тем дисертаційних досліджень з юридичних наук, розглянутих і схвалених координаційними бюро відділень Національної академії правових наук України (реєстр. № 822, 2020 рік).

Мета і завдання дослідження відповідно до предмета та об'єкта дослідження. Дисертанткою правильно визначено мету дисертаційного дослідження, яка полягає у «формуванні кримінальних процесуальних і криміналістичних основ участі захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх» (с. 19).

В цілому, мета запропонованого дослідження зумовила постановку й вирішення таких завдань: 1) проаналізувати генезу нормативно-правової регламентації участі захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх і стан відповідних наукових досліджень; 2) схарактеризувати кримінальні процесуальні гарантії участі захисника неповнолітніх у кримінальному провадженні та криміналістичні основи їх забезпечення; 3) висвітлити участь захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх з огляду на міжнародні стандарти здійснення правосуддя, дружнього до дитини; 4) розглянути участь захисника у з'ясуванні обставин, що підлягають встановленню в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх; 5) визначити процесуальні та криміналістичні особливості діяльності захисника під час обрання запобіжних заходів щодо неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених); 5) окреслити тактичні основи участі захисника в проведенні окремих слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних; 6) з'ясувати зміст участі захисника під час розгляду в суді першої інстанції обвинувального акта щодо неповнолітніх; 7) виокремити особливості участі захисника в разі застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру; 8) розробити пропозиції з удосконалення законодавства в аспекті участі захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх (с. 19, 20).

Об'єкт і предмет дисертаційного дослідження визначено дисертантом правильно. *Об'єктом дослідження* є суспільні відносини, що виникають під час діяльності захисника в досудовому розслідуванні та судовому розгляді кримінальних проваджень щодо неповнолітніх. *Предметом дослідження* є кримінальні процесуальні та криміналістичні основи участі захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх (с. 20).

Новизна представлених теоретичних та/або експериментальних результатів проведених здобувачем досліджень, повнота викладу в опублікованих працях. Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших в Україні комплексних монографічних досліджень кримінальних процесуальних і криміналістичних засад участі захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.

У роботі сформульовано низку положень, висновків і рекомендацій, що мають наукову новизну. Зокрема, *вперше*:

1) запропоновано визначити в КПК України процесуальний статус особи, стосовно якої передбачено застосування примусових заходів виховного характеру, як «неповнолітня особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності», регламентувавши її права й обов'язки; передбачити, що участь захисника в досудовому розслідуванні в кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів виховного характеру забезпечують неповнолітній особі з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР (доповнення ч. 3 ст. 499 КПК України); встановити додаткову підставу закриття кримінального провадження в разі вчинення кримінального проступку особою до досягнення нею віку кримінальної відповідальності, встановленого КК України для цього суспільно небезпечного діяння (доповнення ч. 2 ст. 284 КПК України);

2) запропоновано нормативно закріпити спеціалізацію захисника щодо роботи з дітьми, якого залучають для захисту прав неповнолітнього підозрюваного в кримінальному провадженні. Ювенальну спеціалізацію захисника доцільно передбачити в КПК України та Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Зокрема, ст. 45 «Захисник» КПК України доповнити новою частиною 2 такого змісту: «Захист неповнолітньої особи здійснюється захисником, який спеціалізується на кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх»; відповідні доповнення внести в ст. 6 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»;

3) з огляду на міжнародні стандарти здійснення правосуддя, дружнього до дитини, а також відповідно до найкращих практик здійснення захисту дітей,

які опинилися в контактi чи конфлікті із законом, визначено криміналістичні рекомендації щодо першого побачення захисника з неповнолітнім, спілкування з ним, участі в процесуальних діях з підзахисним, збирання доказів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх;

4) сформовано криміналістичні рекомендації участі захисника в з'ясуванні обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, шляхом наведення правил збирання, перевірки й оцінки доказів у цих провадженнях; прийомів звуко-, відеозапису процесу опитування та участі захисника в слідчих (розшукових) діях; положень криміналістичної тактики зі встановлення психологічного контакту, постановки запитань, оцінки показань; використання криміналістичних знань адвоката щодо формулювання запитань для вирішення судової експертизи, оцінки висновку експерта (с. 22, 23);

Окрім того, автором було *вдосконалено*:

1) положення про періодизацію розвитку нормативно-правової регламентації участі захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх шляхом виокремлення таких етапів: I етап (1016–1529) – захист неповнолітніх у суді відповідав звичаєвому праву й окремим писаним актам; представником дитини в суді був батько, а також інші особи, які виконували функції представництва, поруки та захисту; II етап (1529–1864) – захист неповнолітніх адвокатом, зокрема за призначенням для дітей-сиріт на безоплатних засадах; III етап (1864–1917) – захист неповнолітніх здійснював професійний адвокат, для неповнолітніх із бідних верств населення – на безоплатних засадах; IV етап (1917–1991) – захист неповнолітніх на попередньому слідстві та в суді здійснювали професійні захисники, здебільшого за призначенням; V етап (1991–2012) – захисник брав участь у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх на підставі принципів, передбачених Конституцією України, міжнародними договорами у сфері захисту прав дітей; VI етап (з 2012 року) – сучасний розвиток нормативно-правової регламентації участі захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх;

2) класифікацію кримінальних процесуальних гарантій участі захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, які об'єднано за такими *видами*: основні (забезпечення права на захист; обов'язковість участі у кримінальному провадженні захисника тощо) і додаткові (розширений предмет доказування; умови проведення допиту тощо), визначено їхню *структуру*: гарантії права на захист, надання безоплатної правової допомоги, закріплені в Конституції України; гарантії адвокатської діяльності в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, які містяться в кримінальному процесуальному законодавстві, зокрема міжнародних договорах, ратифікованих Україною у встановленому порядку; гарантії прав неповнолітніх учасників кримінального процесу, передбачені в підзаконних нормативно-правових актах;

3) організаційно-тактичні положення участі захисника під час обрання запобіжного заходу неповнолітньому з обґрунтуванням ефективності такого виду, як передання неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – передання під нагляд адміністрації цієї установи;

4) класифікацію слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх шляхом їх поділу на вербальні, невербальні й змішані, під час проведення яких визначено процесуальні та криміналістичні особливості участі в них захисника неповнолітнього підозрюваного: забезпечення додержання вимог закону щодо порядку проведення слідчих (розшукових) дій; внесення ним зауважень до протоколів цих дій; ініціювання запитань, клопотань тощо (с. 23, 24);

У дисертації також *дістали подальшого розвитку*:

1) узагальнення напрямів здійснених в Україні досліджень питань участі захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх з виокремленням наукових робіт загальної тематики здійснення захисту в кримінальному процесі (правовий захист неповнолітніх, участь захисника під час застосування примусових заходів виховного характеру та проведення слідчих (розшукових)

дій з неповнолітнім), а також монографічних праць з питань участі захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх;

2) криміналістична складова участі захисника в забезпеченні кримінальних процесуальних гарантій прав неповнолітнього підозрюваного в кримінальному провадженні: застосування криміналістичних знань і положень криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, у взаємодії з органами ювенальної превенції та службами у справах дітей; використання криміналістичної профілактики під час вибору запобіжного заходу; реалізація положень криміналістичної тактики й методики в разі ініціювання судових експертиз та інших процесуальних дій з метою дослідження особи неповнолітнього;

3) організаційно-тактичні положення участі захисника під час розгляду в суді першої інстанції обвинувального акта щодо неповнолітнього, а саме: криміналістичний аналіз адвокатом поданих до суду доказів, участь у визначенні їх обсягу та порядку дослідження під час судового розгляду; формування, уточнення з неповнолітнім тактичної позиції захисту у справі, визначення, узгодження та коригування спільної стратегії захисту; детальне розроблення тактики ведення захисту в судовому засіданні, з огляду на психофізіологічні особливості неповнолітнього підзахисного; документальне супроводження судового провадження (ведення адвокатського дос'є, підготовка клопотань, формування виступу в судових дебатах) (с. 24, 25).

Враховуючи вище викладене, необхідно наголосити, що дисертація К. О. Юсупової є значущою як з позицій науки, так і з точки зору практичної захисної (адвокатської) діяльності та участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. Елементи наукової новизни сформульовано коректно, їх кваліфікаційні ознаки відповідають нормативним вимогам.

Результати дисертаційного дослідження опубліковані у фахових виданнях України та зарубіжних країн, а також були подані у вигляді доповідей на науково-практичних конференціях (інших заходах). Наукові публікації дисертантки повністю висвітлюють та вирішують завдання, що були поставлені в дисертаційному дослідженні.

Значення одержаних результатів для науки й практики та рекомендації щодо їх можливого використання. Є підстави вважати, що результати дисертаційного дослідження К. О. Юсупової характеризуються теоретичною та практичною значущістю, а сформульовані пропозиції мають сприяти підвищенню ефективності захисної діяльності у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.

Матеріали та висновки запропонованого наукового дослідження використовуються у:

законотворчій діяльності – під час внесення змін і доповнень до КПК України з окремих питань участі захисника неповнолітньої особи в кримінальному провадженні (лист Комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності від 24 квітня 2023 року № 04-27/3-2023/85883);

правозастосовній діяльності – під час кримінального провадження щодо неповнолітніх у діяльності адвокатів (акт про впровадження адвокатського об'єднання «Апріорі» від 15 березня 2023 року), органів досудового розслідування (акт впровадження Головного слідчого управління НПУ від 18 квітня 2023 року № 14492) та судово-експертних установ (акти впровадження Тернопільського і Хмельницького НДЕКЦ МВС України від 28 лютого та 15 березня 2023 року відповідно);

освітньому процесі – під час викладання навчальних дисциплін «Криміналістика», «Розслідування окремих видів злочинів», «Кримінальний процес», для підвищення кваліфікації слідчих та інших категорій практичних працівників, підготовки лекцій, планів-конспектів семінарських і практичних занять (акти впровадження Національної академії внутрішніх справ від 10 березня 2023 року; Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова від 17 лютого 2023 року № 37-23/Вп).

Ступінь обґрунтованості та достовірності наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, визначається теоретико-методологічними засадами проведеного дослідження. Дисертантка використала цілу низку наукових методів щодо розглядуваної проблематики (історико-правовий, формально-юридичний, формально-логічний, логіко-

семантичний, порівняльно-правовий, системно-структурний, соціологічний (анкетування) та статистичний методи).

Відповідно до вимог Міністерства освіти і науки України, в дисертації визначено, які саме методи використано під час підготовки кожного з підрозділів дисертації.

Достатній ступінь обґрунтованості та достовірності висновків підтверджено *емпіричною базою дослідження*. Емпіричну базу дослідження складають систематизовані статистичні матеріали про рівень злочинності неповнолітніх і результати роботи правоохоронних органів України за 2018–2022 роки та I квартал 2023 року; узагальнені результати вивчення 170 кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, 65 клопотань про застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру за 2018–2022 роки; узагальнені дані анкетування фахівців, які спеціалізуються на кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх: 120 слідчих Національної поліції України, 80 адвокатів, 48 суддів України (м. Київ, Вінницька, Київська, Одеська, Тернопільська, Чернівецька, Чернігівська, Черкаська, Харківська, Хмельницька області); аналітичні звіти Офісу Генерального прокурора, МВС України, Національної поліції України за 2018–2022 роки і I квартал 2023 року. Під час проведеного дослідження було також використано власний досвід адвокатської діяльності дисертантки.

Апробація результатів дисертації. Головні положення та висновки були оприлюднені у 10 доповідях та повідомленнях на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, засіданнях круглих столів: «Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу» (Київ, 5 листопада 2019 року); «Захист дитини від насильства та жорстокого поводження: сучасні виклики» (Київ, 3 червня 2021 року); «Шляхи реформування кримінальної поліції: вітчизняний та зарубіжний досвід» (Київ, 18 лютого 2022 року); «Кримінально-правові, кримінологічні, кримінальні процесуальні та криміналістичні проблеми протидії злочинності в умовах воєнного стану» (Київ – Львів – Дніпро, 20 квітня 2022 року); «Російсько-українська війна: право, безпека, світ» (Тернопіль, 29–30 квітня 2022 року);

«Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального аналізу в правоохоронній системі України» (Київ, 11 серпня 2022 року); «Сектор безпеки і оборони України на захисті національних інтересів: актуальні проблеми та завдання в умовах воєнного стану» (Хмельницький, 24 листопада 2022 року); «Актуальні питання протидії злочинності в умовах воєнного стану (Кривий Ріг, 25 листопада 2022 року); «Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану» (Харків, 25 листопада 2022 року); «Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний та національний виміри» (Харків, 12 квітня 2023 року).

Оцінка змісту та завершеності дисертації. Структура дисертаційного дослідження загалом відповідає поставленим авторкою завданням. Рецензована праця відповідає логіці наукового пошуку та була зорієнтована на досягнення поставленої мети дослідження.

Структура та обсяг дисертації. Робота містить анотацію, вступ, три розділи, що мають вісім підрозділів, висновки, список використаних джерел (276 найменувань на 28 сторінках) і 4 додатки на 34 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 282 сторінки, з яких обсяг основного тексту – 205 сторінок.

У **вступі** обґрунтовується вибір теми дослідження та її актуальність, визначається її зв'язок з науковими програмами, планами, темами, грантами, зазначається мета і завдання, об'єкт і предмет, методи дослідження, наукова новизна та практичне значення одержаних результатів, вказується емпірична база дослідження, наводяться дані про апробацію результатів дослідження та практичне значення його результатів, публікації автора та структуру дисертації (с. 16-26).

У **першому розділі дисертації «Теоретико-правові основи участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх»** дисертанткою приділено увагу нормативно-правовій регламентації та визначенню стану наукових досліджень щодо даної проблематики, запропоновано характеристику кримінальних процесуальних гарантій участі захисника та розглянуто його участь в кримінальному провадженні з

урахуванням міжнародних стандартів здійснення правосуддя, дружнього до дитини (с. 27-84).

Під час дослідження було виокремлено шість етапів розвитку нормативно-правової регламентації участі захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх (перший етап – 1016–1529, другий етап – 1529–1864, третій етап – 1864–1917, четвертий етап – 1917–1991, п'ятий етап – 1991–2012, шостий етап - з 2012 р.) (с. 27-41).

Дисертантка справедливо робить висновок, що участь захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх – найважливіша кримінальна процесуальна гарантія прав неповнолітнього підозрюваного (с. 53). У дисертації здійснено аналіз міжнародно-правових актів, в яких аргументовано необхідність особливого захисту дітей. Причому, дотримання низки стандартів у сфері юстиції щодо дітей визначено міжнародними зобов'язаннями України (с. 54-56).

Заслуговує на увагу позиція авторки щодо необхідності дотримання низки міжнародних стандартів захисту дітей, які опинилися в контакті чи конфлікті із законом (с. 65). У роботі розглянуто особливості участі захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх в окремих іноземних країнах відповідно до міжнародних стандартів застосування правосуддя, дружнього до дитини (ФРН, Франція, Нідерланди, Італія, Польща, США, Велика Британія) (с. 74-83). Необхідно погодитися із тим, що сучасні тенденції нормативно-правового забезпечення участі захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх передбачають удосконалення законодавства України у сфері кримінальної юстиції щодо дітей у контексті імплементації в національне законодавство положень ратифікованих міжнародних договорів (с. 85).

Особливий інтерес викликає спроба дисертантки у виокремленні криміналістичної складової участі захисника в забезпеченні кримінальних процесуальних гарантій прав неповнолітнього підозрюваного в кримінальному провадженні. Зокрема, на думку авторки така складова полягає у використанні: а) власних криміналістичних знань під час перевірки дотримання прав неповнолітньої особи стороною обвинувачення; б) положень криміналістичної

методики розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, у взаємодії з органами ювенальної превенції та службами у справах дітей зі збирання документів, які характеризують дитину, під час участі представників цих органів у суді; складових криміналістичної профілактики за участі в обранні найефективнішого заходу правового впливу на підозрюваного з метою його перевиховання; в) положень криміналістичної тактики й методики під час ініціювання судових експертиз для встановлення вікових і психологічних особливостей підзахисного, інших процесуальних дій для збирання доказів (с. 86, 214, 215 та ін.).

У другому розділі дисертації «Участь захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх на стадії досудового розслідування» визначено організаційно-тактичні засади участі захисника в з'ясуванні обставин, що підлягають встановленню в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, в проведенні окремих слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних, а також під час обрання їм запобіжних заходів (с. 88-163).

Дисертантка звертається до особливостей визначення предмета доказування та предмета розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються неповнолітніми, а також збирання інформації про обставини, які підлягають встановленню в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. У роботі підкреслюється, що участь захисника неповнолітнього в з'ясуванні обставин, які підлягають встановленню в кримінальному провадженні, є додатковою гарантією залучення в процес належних, допустимих, достовірних і достатніх доказів (с. 92).

У роботі наголошено на тому, що кримінальне процесуальне законодавство України передбачає можливість застосування до неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення, як загальних, так і спеціальних запобіжних заходів. Разом із тим, авторка справедливо підкреслює, що відповідно до Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»), тримання дитини під

вартою до суду, застосовують лише як крайній захід і протягом максимально стислого періоду часу (с. 112). Дисертанткою зроблено висновок про «пріоритетність й ефективність застосування такого спеціального запобіжного заходу до неповнолітнього, як передача його під нагляд батькам чи адміністрації виховної установи» (с. 164).

Значна увага в роботі приділена участі захисника в проведенні різних слідчих (розшукових) дій (с. 128-163). Під час дослідження авторкою було зроблено спробу визначити особливості тактики участі захисника під час проведення вербальних слідчих (розшукових) дій: допиту (с. 132-142); невербальних слідчих (розшукових) дій: огляду, обшуку, освідування (с. 142-152); змішаних слідчих (розшукових) дій: слідчого експерименту, пред'явлення для впізнання, призначення і проведення судових експертиз (с. 152-163). Дисертантка аргументує важливість проведення допиту неповнолітніх у спеціально обладнаних приміщеннях – «зелених кімнатах» або в умовах приміщення «Барнахус», що має позитивний ефект (с. 136).

У третьому розділі дисертації «Участь захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх на стадії судового провадження в першій інстанції» розглянуто організаційно-тактичні засади участі захисника під час розгляду в суді першої інстанції обвинувального акта щодо неповнолітнього та під час застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру (с. 166-212).

Дисертантка робить спробу дослідити тактику проведення допиту обвинуваченого, потерпілого та свідків, експерта та спеціаліста під час судового розгляду. Висловлює свою позицію щодо допиту малолітніх та неповнолітніх осіб, а також їх допиту в режимі відеоконференції (с. 179-190). Важливим є також й те, що авторка звертається до деяких дискусійних проблем щодо тактики проведення судових дій.

У дисертаційному дослідженні також розглядаються особливості проведення невербальних судових дій - дослідження речових доказів, дослідження документів, дослідження звуко-, та відеозаписів тощо.

У цій частині роботи дисертанткою було запропоновано внести певні доповнення до §2 глави 38 КПК України. Зокрема, закріпити права й обов'язки неповнолітніх осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності, а саме доповнити КПК України статтею 498-1 «Неповнолітня особа в кримінальному провадженні щодо застосування до неї примусових заходів виховного характеру» (с. 209, 210).

На нашу думку, важливими є й пропозиції дисертантки щодо доповнення ч. 2 ст. 284 КПК України («Закриття кримінального провадження щодо юридичної особи») (с. 202).

Таким чином, необхідно констатувати, що мета дисертаційної роботи під час виконання дослідження була досягнута, а розглядувана дисертація є завершеною науковою кваліфікаційною працею. Матеріали рецензованої дисертації достатньо повно відображені в 14 наукових публікаціях авторки. Дисертація підготовлена на належному рівні державною мовою, до її оформлення принципів зауважень у офіційного опонента немає.

Підготовлені у дисертації висновки повністю відповідають отриманим результатам, завданням та меті дисертаційного дослідження.

Список використаних джерел складається з 276 посилань на реферовані джерела у вітчизняних та зарубіжних виданнях, наукові огляди тощо.

Зауваження щодо оформлення та змісту дисертації, запитання до здобувачки. Вивчення змісту дисертації свідчить про наявність окремих положень, що мають дискусійний характер або вимагають додаткового обґрунтування під час захисту. Зокрема:

1. У підрозділі 2.1. дисертації значна увага приділяється предмету доказування та предмету розслідування кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх. Під час дослідження розглядається й необхідність встановлення специфічних обставин щодо даної категрії правопорушень та роль захисника неповнолітнього в з'ясуванні цих обставин. Зокрема, мова йде про важливість встановлення віку неповнолітньої особи, стану її здоров'я та рівня розвитку, інших соціально-психологічних особливостей особистості (с. 89, 97-101).

Дисертанткою підкреслено роль захисника (його клопотання) про призначення та проведення судово-психологічних, судово-психіатричних, судово-медичних та генотипоскопічних експертиз (с. 102, 161-163). На с. 161, 162 дисертації авторка пише про психологічну експертизу неповнолітніх підозрюваних. Разом із тим, у таких випадках має призначатися комплексне дослідження - комплексна психолого-психіатрична експертиза («встановлення здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними»). Однак, проведення таких комплексних експертиз викликає певні складнощі в практичній діяльності через відсутність належної взаємодії судових психіатрів та судових психологів.

2. На с. 133 дисертації зазначається, що першим тактичним завданням захисника є встановлення психологічного контакту з неповнолітнім. Тому, у цій частині роботи доцільно було б запропонувати найбільш доцільні тактичні прийоми, їх системи (комбінації), які мають бути оптимальними в діяльності адвоката під час спілкування з неповнолітнім залежно від вікових та індивідуальних-психологічних особливостей неповнолітньої особи, її психічного (емоційного) стану, зайнятою нею позиції щодо вчиненого діяння, слідчої (кримінальної) ситуації та ін.

3. У підрозділі 3.2. дисертації авторка розглядає види допиту під час судового розгляду і вказує на проведення прямого і перехресного допиту, проведення одночасного допиту, допиту під час відеоконференції. У ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод акцентовано увагу на тому, що кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення як мінімум має право допитувати свідків, що свідчать проти нього, або право на те, щоб свідки були допитані. На нашу думку, авторці доцільно було б звернутися до проблеми права обвинуваченого на проведення перехресного допиту та розглянути практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) щодо його позицій у цьому питанні.

4. Тактика проведення допиту неповнолітніх осіб багато в чому залежить від правильності поставлених запитань допитуваному, їх змісту, конструкції,

типів. У дисертації розглянуто деякі види запитань, що можуть бути поставлені під час проведення допиту неповнолітнього підозрюваного (с. 141). Окрім того, авторка на с. 183, 184 дисертації звертається до проблеми заборони на постановку навідних запитань під час прямого допиту свідка і дозвіл на постановку навідних запитань під час його перехресного допиту в судовому розгляді відповідно до чинного кримінального процесуального законодавства України (ст. 352 КПК України). Разом із тим, дисертанці необхідно було б більш чітко висловити власну позицію щодо ризиків у застосуванні навідних запитань, які призводять до навіювання (особливо у показаннях неповнолітніх), можливо й запропонувати певні зміни до КПК України. Окрім того, доцільно було б виокремити й інші запитання, які мають бути заборонені під час допиту неповнолітніх (неетичні, дискримінаційні, провокаційні, сугестивні, засновані на упередженості (викривають свідка або потерпілого у вчиненні кримінального правопорушення), використанні релігійних забобонів тощо).

Однак, підсумовуючи викладене вище, слід зауважити, що вказані дискусійні положення водночас підкреслюють актуальність досліджуваної проблематики та *не впливають* на загальне позитивне враження від рецензованої наукової праці.

Відсутність порушень академічної доброчесності. Під час вивчення як дисертаційного дослідження, так і наукових публікацій, фактів порушень академічної доброчесності не виявлено. Дисертаційна робота Юсупової Катерини Олександрівни є оригінальною науковою працею, яка виконана самостійно.

Висновок про відповідність дисертації встановленим вимогам. Дисертаційна робота Юсупової Катерини Олександрівни «Кримінальні процесуальні та криміналістичні основи участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх» відповідає спеціальності 081 Право та вимогам «Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах)», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2016 р. №

261 (із змінами і доповненнями від 3 квітня 2019 р. № 283), наказу МОН України № 40 від 12.01.2017 р. «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» (зі змінами від 12.07.2019 р.) і «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» (Постанова Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44), а її авторка – Юсупова Катерина Олександрівна, на підставі публічного захисту, заслуговує на присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право».

Офіційний опонент:

**доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри криміналістики
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, дійсний член
(академік) Національної академії
правових наук України, заслужений
діяч науки і техніки України**

Валерій ШЕПІТЬКО

*Підпис проф. Валерія Шепітька
засвідчую*

Вчений секретар Василь Андрійович Лебедь